

Олег ІВАНЮК,

доцент кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету імені Бориса Грінченка,
кандидат історичних наук,
Київ, Україна

e-mail: o.ivaniuk@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6750-5423>

Oleh IVANYUK,

Associate Professor of the Department
of History of Ukraine,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv University,
PhD in History,
Kyiv, Ukraine

Анна ЧКАН,

студентка
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету імені Бориса Грінченка,
Київ, Україна

e-mail: aschkan.fshn22@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2431-818X>

Anna CHKAN,

Student of the Faculty
of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Kyiv, Ukraine

Міста Наддніпрянської України наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. у тревелогах англійських мандрівників

У статті розглядається коло питань, пов'язаних з подорожами англійських мандрівників Наддніпрянською Україною наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. Основою для наукової розвідки стали тревелоги. Їх особливістю є суб'єктивний характер описів, відсутність чіткої структури та нерівномірність щодо викладу матеріалу. Проте часом вони містять відомості, які складно або неможливо відтворити за іншими джерелами. У процесі дослідження визначено, що найбільше приваблювали мандрівників Київ і Одеса, у той час як провінційні міста зазвичай залишалися поза увагою. З'ясовано, що у тревелогах англійці акцентують увагу на кількох аспектах, пов'язаних з міським простором, зокрема на загальних описах ландшафтів, особливостях забудови, архітектурних пам'яток переважно релігійного значення. Привертають увагу й певні проблеми, які були типовими для українських міст: занедбаність вулиць і житлового фонду, низький рівень сервісу тощо. Побіжно англійці приділяли увагу поліетнічності українських міст. Проте це питання їх цікавило лише в аспекті взаємодії та взаємовпливів різних культур. Описуючи українські землі в цілому, англійські мандрівники не обмежувалися лише фіксацією побаченого і почутого. Вони використовували географічні, історичні, етнографічні, статистичні відомості про відвідані регіони, які запозичували із досліджень, здійснених попередниками, або статистичних чи адміністративних звітів, наданих їм російськими чиновниками.

Ключові слова: тревелоги, міста Наддніпрянщини, англійські мандрівники, архітектурні пам'ятки, Київ, Одеса.

The Cities of Transdniprian Ukraine at the End of the 18th — in the First Half of the 19th Century in the Travelogs of English Travellers

The article investigates the records of English travellers about their visits to Transdniprian Ukraine in the end of the 18th - in the first half of the 19th centuries. The travelogues are characterised by the subjectivity of descriptions, absence of clear structure, and irregular presentation of data. However, they also contain unique information that cannot be found in other resources. In the course of the investigation it was established that the majority of the travellers preferred to visit Kyiv and Odesa, as opposed to provincial towns. The authors paid special attention to different aspects of city life, such as landscape description, building peculiarities, and architectural monuments of predominantly religious nature. Furthermore, the travellers observed such typical issues of the Ukrainian cities as desolate streets and houses, low service level and so on. The authors also analysed the attribution of sacred orthodox properties to some Ukrainian cities and to Kyiv in particular. This phenomenon attracted attention of the protestants who perceived certain features of the Orthodox Church, for instance pilgrimage, as local superstitions. In addition, they

viewed the Church as a tool of mental manipulation and enrichment. A part of the travelogues is dedicated to the polyethnicity of the Ukrainian cities, although it interested the travellers only in the context of cultural interaction. In their description of the Ukrainian territories and cities the authors not only wrote down what they had seen or heard, but also referred to geographical, historical, ethnographical, and statistical data about the regions they had visited. This data was collected from researches made by their predecessors or from statistical and administrative accounts provided by the Russian officials.

Key words: *travelogues, Transdniprian Ukraine, English travellers, architectural monuments, Kyiv, Odesa.*

Наприкінці XVIII ст. Російська імперія стала об'єктом зацікавлення для багатьох англійських мандрівників. Зазвичай метою подорожей був пошук нових вражень, жага досліджень і відкриттів, місіонерська діяльність. Стимулом до мандрів слугувало й те, що українські землі на середину XVIII ст. попри численні повідомлення про регіон у британській пресі залишалися *terra incognita*. Серед причин необізнаності англійського суспільства мандрівник Джозеф Маршалл назвав такі: застарілі офіційні економічні звіти, які оприлюднювалися державними чиновниками; віддаленість українських земель від основних шляхів, які обирали посадовці, здійснюючи місії до Російської імперії чи країн Сходу; використання географами, які описували Україну, джерел XVI–XVII ст., що призводило до відтворення й тиражування застарілої інформації. Проте певне уявлення про землі, якими збиралися подорожувати, англійцям усе-таки вдавалося скласти. Їм було відомо, що це найбагатший регіон Російської імперії, частина якого у минулому була провінцією Польщі. Так само більшість з них вважали місто Київ першою й найдавнішою столицею.

Проблема подорожей англійців українськими землями неодноразово ставала об'єктом дослідження українських та іноземних учених. Проте переважна більшість з них проводили наукові розвідки у контексті аналізу матеріалів, присвячених Кримському півострову. Це питання розглядали у своїх доробках О. Деремедведь (Деремедведь О.М., 2002), А. Непомнящий (Непомнящий А.А., 1998) та ін.

Поряд з тим кілька наукових розвідок стосувалися й Наддніпрянської України. Зокрема, у монографії П. Брицького й П. Бочана приділено увагу подорожам Д. Маршалла, В. Кокса, Е.Д. Кларка, Ч. Вітворта, шотландця П. Гордона та їхнім описам українських земель (Брицький П.П., Бочан П.О., 2011). У свою чергу, Є. Ковальов звернув увагу на структуру образу Києва у записках мандрівників з Великої Британії і США першої половини XIX ст. (Ковальов Є., 2011). Ним було виділено основні, пов'язані з містом стереотипи, які транслювалися авторами, а також визначено комплекс явищ і пам'яток які викликали цікавість подорожуючих.

Джерельну базу дослідження складають тревелоги, листи й спогади англійських

мандрівників, а саме: Д.-Т. Джеймса, Е. Крейвен, Р. Лайєлла, В. Макмайкла, Д. Маршалла, Е. Мортонна, Р. Пінкертонна, М. Холдернесс. Вони є ґрунтовним джерелом не лише для дослідження образу міст Наддніпрянщини, але й для аналізу уявлень про Україну в цілому і життя її народу кінця XVIII — першої половини XIX ст. Тревелоги англійців мали кілька спільних тем — пейзажі і топографія, погода, якість доріг і сервіс у обслуговуванні, особливості господарства, легенди й перекази місцевостей, які вони відвідували. Привертала увагу й архітектурні пам'ятки та культові споруди. Особливістю жанру тревелогів є суб'єктивний характер описів, відсутність чіткої структури й нерівномірність щодо викладу матеріалу. Проте зазвичай подорожні записи мандрівників містять відомості, які складно або й неможливо відтворити за іншими джерелами.

Англійські мандрівники, описуючи українські землі, зазвичай не обмежувалися лише фіксацією реалій. Вони використовували географічні, історичні, етнографічні, статистичні відомості про відвідані регіони, які запозичували із досліджень, здійснених попередниками, або статистичних чи адміністративних звітів, наданих їм російськими чиновниками.

Метою статті є реконструкція образу міст Наддніпрянської України на основі тревелогів англійських мандрівників.

У другій половині XVIII — у першій половині XIX ст. українськими землями подорожували мандрівник Джозеф Маршалл, історик Вільям Кокс, письменниця Елізабет Крейвен, професор мінералогії Кембриджського університету Едвард Даніель Кларк, дружина місіонера «Британського й закордонного товариства з розповсюдження Біблії» Мері Холдернесс та ін.

Часом англійцями рухала не лише жага пригод, пізнання нового чи місіонерська діяльність. Інколи відвідування Російської імперії мало суто політичні мотиви. Зокрема, мандрівник Едмунд Спенсер сформулював результати своєї подорожі таким чином: «Я вважав своїм обов'язком перед моєю країною, і у загальних інтересах людства, швидко видати мої подорожі Черкесією, щоб допомогти відкрити світові честлюбні плани Росії, її несправедливе вторгнення на Кавказ і різні інші факти, пов'язані з тією ж темою» (Spencer E., 1838. P. I).

Інтерес іноземців до земель Російської імперії всіяко стимулювався царатом, який мав на меті прискорити економічний розвиток приєднаних південних територій і земель колишнього Кримського ханства й розраховував не лише на закордонні інвестиції, але й на європейських фахівців, зокрема ткачів, зброярів та ін. Для реалізації цих завдань чиновники й дипломати намагалися використовувати тенденції, які побутували у британській культурі цієї доби, особливо те, що відвідування інших країн вважалося корисним досвідом для освіченого джентльмена, й зацікавлення молоді у здійсненні так званої великої подорожі.

Важливим для тогочасної Російської імперії було й створення позитивного іміджу країни на міжнародній арені. Його частково могли формувати схвальні відгуки іноземної аристократії й наукової еліти.

Наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. існувало кілька шляхів, які обирали англійці для подорожей українськими землями. Зокрема, вони прибували до Наддніпрянщини через Керченську протоку й територію колишнього Кримського ханства; із заходу через Радзивилів і Лемберг; з Європи морем до Миколаєва і далі суходолом; кораблем до Одеси, а далі так само на Кримський півострів, і зрештою суходолом через Перекоп у Наддніпрянщину; з Москви або Санкт-Петербурга через Слобожанщину, зокрема Чернігів, Суми або Харків на Південь. Наприклад, маршрут подорожі Україною М. Холдернесс виглядав так: Гомель — Чернігів — Київ — Умань — Тульчин — Балта — Одеса — Миколаїв — Перекоп — Кримський півострів.

Плануючи відвідини теренів Російської імперії, мандрівники вивчали офіційні звіти й праці європейських істориків і географів. Проте найбільш корисним було ознайомлення з досвідом тих, хто вже подорожував країною і виклав свої враження й судження у тревелогах. Мандруючи українськими землями, англійці змушені були користуватися супроводом співвітчизників, які тривалий час жили у Російській імперії, або імперських урядовців, місцевих чиновників, поліцейських чинів та ін.

Проблеми, з якими стикалися іноземці, були пов'язані з нерозвиненістю інфраструктури, зокрема відсутністю доріг і переправ через річки, низьким рівнем обслуговування тощо. Не додавала зручностей і якість житла, яке можна було використати для зупинки на ночівлю або для тривалого проживання. Комфорт гарантували лише помешкання російських урядовців, військових чинів або будинки, спеціально дібрані ними для мандрівників.

Так, Е. Крейвен згадувала: «У Сумах я розмовляла з братом князя Куракіна і Ланським; вони обидва були офіцерами у тутешньому гарнізоні; їм я і зобов'язана проживанням у гарній квартирі.

Вони-то й змусили неблаганного єврея надати мені невеликий, проте новий дім, до якого той збирався переїздити» (Крейвен Е., 1795. С. 246). Так само чудове помешкання завдяки турботі чиновників мандрівниця мала й у Херсоні. Вона писала: «Я живу у величезному будинкові, який спорудили для грецького архієпископа; і оскільки у ньому ніхто не жив, то мені його й надали» (Крейвен Е., 1795. С. 252).

Проте далеко не завжди і не усім вдавалося скористатися комфортним житлом. Умови у міських готелях не відповідали навіть найгіршим очікуванням англійських мандрівників. І зрозуміло, що їх неможливо було порівнювати з відповідними закладами у європейських країнах. Едвард Мортон зазначав, що в Одесі є два готелі «Норд» і «Клуб». Обидва вони мали великі, проте погано умебльовані номери, які були дуже брудними, що викликало у мандрівника огиду (Morton E., 1830. P. 296–297). Разом з тим не сприяла позитивним враженням і надзвичайно висока вартість проживання у них.

Ще гірше почувалися мандрівники, якщо доводилося ночувати у корчмі або на поштових станціях. Едвард Мортон, перебуваючи у Козельці разом із супутниками, змушений був зупинитися в одному з таких закладів. Він нотував, що запропоноване одній з високоповажних дам ліжко виявилось настільки брудним, що вона відмовилася від нього і змушена була заночувати у кареті, хоча температура повітря фіксувалася значно нижче нуля. Для самого ж мандрівника місця не знайшлося взагалі, і тому він самостійно шукав притулку у приватних помешканнях (Morton E., 1830. P. 142).

Вкрай негативні спогади у М. Холдернесс залишила й одна з поштових станцій, яка функціонувала на півдні України. Вона нотувала: «Я маю спробувати описати ту жалюгідну споруду, яка має назву поштова станція... Буквально це великий навіс з солом'яним дахом, через діру у якому виходила труба пічки, що займала третину площі кімнати і залишала решту простору темним і похмурим. І лише на печі було місце для сну. Простір перед піччю освітлювався відблисками вогню, який горів у духовці. Світло падало на довгий стіл із лавами вздовж нього, які були єдиними меблями» (Holderness M., 1823. P. 86).

Власне тому англійські мандрівники, маючи можливість, обирали для ночівлі селянські помешкання або приватне житло у передмістях. Мері Холдернесс згадувала: «Усі візники встигли зайняти трактири, і тому ми змушені були шукати притулку у хатах російських селян¹ у тих селах, які зустрічалися дорогою. Ця обставина не

¹ Маються на увазі українські селяни. Мандрівниця не вдається до з'ясування відмінностей між росіянами і українцями й оперує імперськими термінами і кліше.

могла у нас викликати розпач, бо ми влаштувалися у селян краще, ніж це могло бути у трактирі. До того ж нам надавали провізію, яку мали господарі хати» (Holderness M., 1823. P. 76). Охайність, чистота і доглянутість українського житла вражала й Е.Д. Кларка. Він відзначав, що стеля і стіни у хатах були рівномірно побілені, а столи і лави — вимиті до блиску².

Подібні враження від помешкань українських селян, де доводилося зупинятися, мав і професор Оксфордського університету Вільям Макмайкл. Він зазначав: «Я зайшов до помешкання мало-росіянина, яке відрізнялося комфортом і заможністю і було значно кращим, порівняно з тими жалюгідними хатинами, у яких нам доводилося зупинятися після нашого від'їзду з Москви» (MacMichael W., 1819. P. 38).

Відвідуючи міста в українських землях, мандрівники часто вдавалися до загальної їх характеристики, описів краєвидів, фіксації звичаїв і сюжетів з повсякденного життя. Особливо цікавими для англійців видавалися Київ і Одеса. Київ, як вже зазначалося, вважався ними першою і найдавнішою столицею, а також одним із найвизначніших релігійних центрів Російської імперії. Вільям Макмайкл назвав його «священним містом», «Меккою для росіян імперії» (MacMichael W., 1819. P. 41).

У свою чергу Одеса, за твердженням Е. Мортон, була третім за рівнем економічного розвитку центром держави (Morton E., 1830. P. 300). Важливе місце у тревелогах посідали міста Кримського півострова, які подекуди, всупереч варварським діям російських військових і цивільних чиновників, а також переселенців, усе ще зберігали східний колорит. Проте вони не є предметом розгляду цього дослідження. І своєрідним «фоном за вікном карети» зазвичай залишалися провінційні міста Наддніпрянщини.

Чудове перше враження справило на М. Холдернесс знайомство з Києвом. Вона писала: «З пагорба між верхньою і нижньою частиною міста відкривається вид на жвавий і прекрасний давній Київ, у якому виділяються низина, що має назву Поділ, величний Печерський монастир, церкви, будинки і річка, яка надзвичайно широка, і влітку, мабуть, посилює чудове враження від цієї картини. Це найкраще місто, яке нам доводилося бачити під час довгого шляху, за виключенням, хіба що, Риги» (Holderness M., 1823. P. 57–58).

У свою чергу опис Києва залишив і Джон Томас Джеймс, який відвідав його у 1814 р., під час подорожі країнами Північної, Центральної та Східної Європи. Він зазначив, що міський простір поділяється на три частини: «Печерська

фортеця й прилеглі вулиці, що розташовуються на вершині пагорба на сході; Старий Київ і його польські укріплення, які розкинулися на захід; а нижче Подільський квартал, який знаходився у напівзруйнованому стані, внаслідок пожежі» (James J.T., 1817. P. 357). Такий поділ міста знайшов відображення й у тревелогах В. Макмайкла. Мандрівник нотував: «Поділ, або Нижнє місто, є головним осередком євреїв; старий Київ відомий церквою Св. Софії — першим християнським храмом у Російській імперії; проте Печерськ, третя частина міста, є найкраще заселеним і найприємнішим місцем для проживання» (MacMichael W., 1819. P. 42).

Дещо по-іншому бачив Київ Д. Маршал. Він писав: «Київ — це одне з найважливіших і найбільш значущих міст, які я бачив в Росії. Це місто добре відоме в історії імперії, і хоч воно й постраждало через незліченні революції, зараз — відновлюється від цих давніх ударів. Місто добре укріплено й побудовано з цегли та каменю. Тут широкі, прямі й добре вимощені вулиці» (Marshall J., 1772. P. 168–169). Цікаво, що мандрівник, спираючись на дослідження історії регіону, які передували подорожі, визначив Київ як столицю України, не враховуючи його тодішній статус у Російській імперії.

Особливе місце у тревелогах англійців відводилося описам Одеси. Зазвичай вони зупинялися тут на більш тривалий час, і знайомство з містом відбувалося упродовж кількох днів, а то й кількох тижнів. Це давало змогу розгледіти його архітектуру і зануритися у повсякденне життя. Зокрема, М. Холдернесс вразив той факт, що вона побачила «розвинуте портове місто», хоча, за її відомостями, «ще двадцять років тому на цьому місці було лише кілька хижок рибалок, а у 1812 році третина його населення вимерла від чуми...» (Holderness M., 1823. P. 77).

Один з найбільш розлогих і детальних описів міста залишив Е. Мортон. Він зазначив, що на відміну від багатьох інших Одеса, яку він називає «Петербургом у мініатюрі», була забудована за регулярним планом. Місто мало широкі вулиці з великими будинками, зведеними у «сучасному архітектурному стилі». На думку мандрівника, однією з окрас Одеси була вулиця Херсонська, «яка простягалася на півмилі у довжину, мала тротуари для пішоходів. Обабіч неї було висаджено білі акації» (Morton E., 1830. P. 198). На Херсонській розташовувалися елегантні споруди міської лікарні й колишньої резиденції графа Воронцова (на час відвідин міста це було помешкання Юсуфа Паші). Привернули увагу й інші центральні вулиці, як-от: «вулиця Рибаса», де розташовувалися вхід до скверу й лицей ім. Рішельє, й «вулиця Рішельє» з величезним будинком цивільного правителя (Morton E., 1830. P. 199). Захоплення Е. Мортон викликав Новий бульвар,

² Загалом, вказуючи на європейськість українських сіл, мандрівник порівнював їх з голландськими і норвезькими.

який мав один ряд будинків з видом на море, палац графа Воронцова, бронзовий пам'ятник герцогові де Рішельє на п'єдесталі з червоного граніту (Morton E., 1830. P. 200).

Частиною міського простору Одеси, на яку звертали увагу англійці, були Одеський театр й Рішельєвський ліцей. Проте вони не сприймалися мандрівниками як історичні пам'ятки чи шедеври архітектури. Скоріш, йшлося про саме існування цих осередків культури й освіти далеко від столиць з їх вишуканістю і світським життям. Наприклад, будівля Одеського театру не справила на М. Холдернесс особливого враження. Вона вважала її загалом прийнятною, проте темною і недостатньо освітленою. Разом з тим мандрівниця зазначала, що «італійські опери, а також російські й французькі п'єси, грають тут з великим успіхом» (Holderness M., 1823. P. 78).

Описуючи Рішельєвський ліцей, М. Холдернесс навпаки наголошувала, що «це дивовижна установа для освіти молодого дворянства... Тут різні професори навчають з великим успіхом іноземним мовам. Цей навчальний заклад вважається військовим, і тому студентів, які вступають туди у якості кадетів, готують у ньому для військової сухопутної й морської служби. Частина цього навчального закладу має на меті навчання дівчат...» (Holderness M., 1823. P. 78).

Проте більш тривале знайомство як з Києвом, так і з Одесою, розчарувало багатьох подорожніх. Мандрівники фіксували контраст між зовнішньою привабливістю центральної частини, яка привертала увагу у перші години перебування, і занедбаністю, з якою вони стикалися віддаляючись від неї. Зокрема, Р. Лайєлл, оповідаючи про своє перебування у Києві, зазначав: «Вулиці на Подолі не дуже рівні, більшість будинків занедбано, та й у цілому, все має доволі поганий вигляд. Поділ частково затоплює під час весняної повені Дніпра» (Lyall R., 1825. P. 113). Невпорядкованим, з його точки зору, був не лише Поділ, а й місто загалом. Мандрівник писав: «вулиці ... у переважній більшості не мають бруківки чи дощатого покриття. Лише деякі з них вкриті дерев'яними тротуарами». Зрештою він підсумовував, що внутрішній вигляд Києва — «погано відповідає ідеям величності, які надихали при наближенні» (Lyall R., 1825. P. 113).

Проте ще більш катастрофічним був стан вулиць в Одесі. Мері Холдернесс нотувала: «Оскільки жоден шматочок міських вулиць не має бруківки, у сиру погоду місто стає найбільш брудним місцем, яке я коли-небудь бачила, за виключенням хіба що Балти. До того ж улітку пил у цьому місті так само нестерпний, як і бруд у зимку» (Holderness M., 1823. P. 78). Подібні враження мав і лінгвіст, місіонер, член Британського біблійного товариства Р. Пінкертон, який відвідував Одесу кілька разів (уперше у 1816 р.).

Мандрівник зазначав, що упродовж усього літа дратує пил, який піднімається на вулицях з кожним подихом вітру з моря. Крізь щілини у вікнах і дверях вапняні частки потрапляють у кожне помешкання, ускладнюють дихання й шкодять здоров'ю (Pinkerton R., 1833. P. 137).

Детальний аналіз цієї проблеми із заглибленням у її причини залишив Е. Мортон. У 1828 р. він фіксував такий стан міських вулиць: «багнюка і вода вкривали їх щонайменше на фут; у багатьох місцях наявні глибокі ями, що роблять їх небезпечними для пересування; значна частина з них ніколи не знала благоустрою (тобто це просто колії на землі). Лише чотири центральні — перебували у стерпному стані, оскільки за наказом генерал-губернатора були відремонтовані до візиту імператора» (Morton E., 1830. P. 208).

Улітку так само, як і раніше, вулиці Одеси були вкриті пилом, який густими хмарами піднімався у повітря. Свідком такого явища і став Е. Мортон. Під час пориву вітру його та інші екіпажі змушені були зупинитися, бо візники майже не бачили дороги (Morton E., 1830. P. 209).

Мандрівник вважав, що пояснення чиновниками такого стану вулиць відсутністю поблизу міста потрібного каменю є безпідставними. Він стверджував, що проблема полягає у небажанні докладати зусиль для пошуку відповідних матеріалів, шахрайстві та корумпованості відповідальних осіб, які розкрадали бюджет, що відводився на благоустрій (Morton E., 1830. P. 209).

Майже непомітною і нецікавою для англійців залишалася більшість провінційних міст Наддніпрянщини. Особливо це стосувалося Лівобережжя, яким і пролягали основні шляхи мандрівників. Таке ставлення ґрунтувалося на тому, що європейські міста мали значно вищий рівень розвитку і були більш привабливі архітектурно; також давався взнаки й досвід перебування у столицях Російської імперії.

Так, подорожуючи Чернігівщиною, Д.Т. Джеймс звернув увагу на Мглин і Стародуб. Перше з міст він охарактеризував як «убоге й дерев'яне», що розкинулося на трьох невеликих пагорбах і майже не мало регулярних вулиць (James J.T., 1817. P. 313). Стародуб, який був наступним місцем зупинки, описувався як поселення, у якому живуть не більше 600 осіб, але окремі його будівлі «мають претензії на старовину». Зовнішній вигляд міста не вразив мандрівника, бо житлові квартали майже цілком були зведені з дерева, а будинки не мали жодного оздоблення або якоїсь індивідуальності. Вулиці Стародуба мали неправильну форму, тому Д.Т. Джеймс зробив висновок про відсутність будь-якого плану забудови. Проте його увагу привернув високий земляний пагорб на околиці міста, на якому розташовувався храм. Мандрівник провів паралелі з давніми норманськими фортецями в Англії,

наголошуючи на поєднанні природних і руко-творних елементів (James J.T., 1817. P. 315–316).

Так само невиразними, з точки зору Е. Крейвен, були Полтава й Кременчук, у яких їй довелося зупинятися. Полтава запам'яталася мандрівниці лише відсутністю міських будинків, а Кременчук світським товариством, яке їй хотілося якомога швидше полишити, і відвідинами єдиної, за її твердженням, окраси — будинку Г. Потьомкіна (Крейвен Э., 1795. С. 247–248).

Проте були міста, які все ж таки залишали приємні враження про перебування у них. Одним з них був Ніжин. Так, Р. Лайелл вважав, що це місто є одним з найкращих у Малоросії і заслуговує на більшу увагу, ніж видається (Lyall R., 1825. P. 70). Мандрівник вказував на цілком європейський вигляд Ніжина, який мав численні вулиці, понад 1000 будинків, два монастирі, шістьнадцять церков, а також великі фруктові сади (Lyall R., 1825. P. 70–71).

Так само своє захоплення Ніжином висловив і Р. Пінкертон, підтверджуючи думку попередника, що місто є одним з найкращих у Малоросії. Він писав: «...Воно має фортецю, яка оточена земляним валом. Багато будинків зведені з цегли. У місті п'ятнадцять церков і два монастирі» (Pinkerton R., 1833. P. 258). Мандрівник також зазначав, що у Ніжині тричі на рік відбувалися ярмарки, які збирали людей з далеких країв і демонстрували дух підприємництва місцевих жителів (Pinkerton R., 1833. P. 259).

Ще одним містом, яке сподобалося Р. Пінкертону — був Батурин. Він писав, що це гарно розташоване й добре забудоване містечко, яке стоїть на течії Сейму. Батурин має чотири парафіяльні церкви, монастир і веде жваву торгівлю. У цій частині тревелогів мандрівник вдався до короткого екскурсу в історію України. Він зазначав, що Батурин був резиденцією гетьмана, а у 1708 р. дуже постраждав у зв'язку з «поваленням відомого повстанця Мазепи». Відродження міста мандрівник пов'язував з останнім гетьманом України³ Кирилом Розумовським (Pinkerton R., 1833. P. 260). Наведені історичні факти свідчать про надзвичайну обізнаність Р. Пінкертонна щодо минулого земель, якими він подорожував. Проте у своєму історичному екскурсі щодо Батурина він повторює значною мірою ті відомості, які вже подавалися раніше Р. Лайеллом⁴. Можемо припустити,

³ Знаковим є те, що англійські мандрівники, вдаючись до історичних екскурсів, які стосувалися Лівобережжя або Подніпров'я, не користуються імперськими назвами, як-от «Молороссія» чи «Південно-Західний край». Зазвичай у таких випадках вживався виключно термін «Україна».

⁴ Детально опис Батурина і екскурс в історію міста козацької доби див.: Lyall R. *Travels in Russia, the Crimea, the Caucasus and Georgia*. London: T. Cadell, 1825. Vol. 1. P. 66–68.

що обидва автори спиралися на одні й ті самі джерела, або ж Р. Пінкертон ознайомився й використав подорожні записи свого попередника.

У свою чергу, Д. Маршаллу сподобався Чернігів. Він зазначав, що це «дуже вдало побудоване містечко і має гарне розташування на березі р. Десни, по якій проходять баржеві судна по 50 тонн кожне. Місто добре укріплене, його населення становить понад 15 000 людей» (Marshall J., 1772. P. 167). Опис Чернігова залишив і Е. Мортон. Він вказував на те, що це дуже давнє місто, яке скоріш за все було ровесником Києва. Воно мало мурований собор XI ст., дерев'яну церкву й монастир, на території якого розташовано архієпископський палац. У місті також функціонувало ще два жіночих монастирі, вісім інших церков, а також школа й гімназія, які підпорядковуються Харківському університетові, кілька великих ринків (Morton E., 1830. P. 137).

Увагу мандрівників привертала й південні міста. Під час відвідин Херсона у 1786 р., Е. Крейвен вразило, що це невелике місто було дбайливо оздоблене нещодавно зведеними білокам'яними будинками й церквами. Поряд з тим вона відзначила й певні особливості, які відрізняли Херсон від інших міст, у яких їй уже вдалося побувати. Мандрівниця зазначала: «Навколо зовсім немає лісу. Печі топлять очеретом якого дуже багато навпроти Херсона. З нього роблять тини й тимчасові хижки» (Крейвен Э., 1795. С. 251).

Ще одним містом, яке розташовувалося на південних шляхах англійських мандрівників, був Миколаїв. Увагу М. Холдернесс привернули військово-морське училище й шпиталь. Вона відвідала й річковий док, де на той час будували 84-гарматний корабель (Holderness M., 1823. P. 85). Проте ані зовнішній вигляд міста, ані його повсякденне життя не викликали у неї бажання створювати його розлогі описи. У свою чергу, Е. Мортон, не вдаючись до деталей, вказав, що у Миколаєва є усього два недоліки, які власне були характерні для більшості міст півдня, зокрема й Одеси, по-перше, відсутність якісної води (місцеві жителі змушені були набирати її за дві версти від міста) й надзвичайно висока ціна на паливо (пов'язана з відсутністю деревини) (Morton E., 1830. P. 169).

Проте англійські мандрівники зосереджувалися не лише на загальних описах міст. Їх цікавість викликали й окремі архітектурні споруди, які слугували своєрідною візитівкою того чи іншого міста. Вони звертали увагу, як на античні пам'ятки півдня, так і на сакральні православні святині Подніпров'я.

Одним з міст, яке могло задовольнити естетичні смаки будь-якого мандрівника, на думку Р. Лайелла, був Київ. Він писав: «Аматор чудового пейзажу і живописець знайдуть своє пристанище у фортеці й на берегах Дніпра; святоша і монах

замкнуть себе у священних печерах з нетлінними мощами святих та у церквах; військові знаходяться у цитаделі і в арсеналах; антиквар переважно буде радий старому Києву та його околицям; архітектор знайде мало занять, якщо церковні будівлі Росії не цікавлять його; та історик, напевно, зацікавиться усіма цими об'єктами» (Lyall R., 1825. P. 87–88).

Одним з основних архітектурних комплексів, який оглядали англійські мандрівники, перебуваючи у Києві, була Свято-Успенська Києво-Печерська лавра. На думку Р. Лайєлла, «Успенський собор і Дзвіниця були піком російської сакральної архітектури» (Lyall R., 1825. P. 104-110). Проте на його співвітчизників відвідини Лаври справляли досить неоднозначне, а інколи й суперечливе враження. Часом їхнє ставлення до сакральних пам'яток визначалося приналежністю до певної конфесії. У такому випадку милування архітектурою, змінювалося критикою релігійних традицій і церковної організації. Зокрема, М. Холдернесс зазначала: «Існування монастиря забезпечене щедрими внесками, і його церква вишукано прикрашена. Її стіни вкрито різними розписами й золотими орнаментами, масивні свічники й канделябри створені з надзвичайно цінного срібла. Одяг й митри, які носять священники, просто дивовижні...» (Holderness M., 1823. P. 62). У цьому монастирі є також відомі катакомби, огляд яких доводить, як багато людей Російської імперії, засліплених релігійним почуттям, іде туди кожного року...» (Holderness M., 1823. P. 67). Мандрівниця, яка сповідувала протестантизм, висловлювала певне нерозуміння того, як православної церкві вдається маніпулювати свідомістю вірян. Вона зазначала: «Пишність обрядів грецької церкви дещо нав'язлива, і не доводиться дивуватися тому, наскільки багато умів, безплідних і необізнаних, потрапляють під потужний вплив священників. Дуже сумно бачити хворобливий вплив релігії...» (Holderness M., 1823. P. 67).

Найбільшу увагу англійців привертала печери Свято-Успенської Києво-Печерської лаври. Докладний опис свого візиту до цієї християнської святині залишив Д.Т. Джеймс. Його вразила як сама манера поховання, так і те, що рештки (мощі святих) було виставлено на загальний огляд і вони слугували предметом поклоніння прочан, що власне і вплинуло на детальність опису (James J.T., 1817. P. 342). У свою чергу, Е. Мортон транслював припущення своїх співвітчизників, які раніше відвідували печери, що мощі святих є своєрідною містифікацією, тобто «тіла було виготовлено із відповідних матеріалів» заради встановлення контролю церкви над «довірливими і рабськими підданам, які щорічно прибувають під час прощі до Києва» (Morton E., 1830. P. 146).

Інше пояснення феномену катакомб мав Р. Пінкертон. Він зазначав, що вирішальним

фактором у збереженні тіл є сухість повітря і подібний стан йому доводилося вже спостерігати у кафедральних соборах Бордо і Бремена (Pinkerton R., 1833. P. 219). А отже, про містифікацію тут не може бути й мови. Мандрівник також здійснив екскурс в історію створення печер. Він зазначав, що їх походження датують початком XI ст., часом правління Ярослава Володимировича, коли «пресвітер Іларіон викопав печеру або келію на схилі одного з пагорбів, яка згодом була заселена святим Антонієм, коли він повернувся з гори Афон, у 1017 р.» (Pinkerton R., 1833. P. 218).

Окрім комплексу Свято-Успенської Києво-Печерської лаври увагу англійців привертала й інші культові споруди Києва. Так, Д.Т. Джеймс відзначив для себе церкву Святої Софії, яку він назвав «першою й найдавнішою у Руських володіннях». Мандрівник висловив судження про те, що храм було збудовано візантійськими майстрами за прикладом Софії у Константинополі (James J.T., 1817. P. 346). Більш детальний опис культової споруди залишив Р. Пінкертон. У тревелогах він нотував: «Близько восьмої ранку я пішов подивитися Кафедральний собор Святої Софії, у старому місті. Його було засновано у 1037 році сином Ярослава Володимировича, на місці, де він переміг печенігів. Він багатий священними ризами, золотим і срібним посудом; його стіни та стовпи обвішані священними картинами, переважна більшість з яких покриті дорогоцінними металами та іншим цінним декором. Є мармуровий пам'ятник засновнику... Стеля і стіни над великим вівтарем розкішно оздоблені мозаїкою... і, хоча їм 800 років, вони все ще свіжі... Він має одинадцять великих бань або голів і дві маленькі; і має довжину 175 футів, включаючи вівтар» (Pinkerton R., 1833. P. 215-217).

Поряд з сакральними об'єктами увагу англійців, що відвідували Київ, привертала Печерська фортеця. Зокрема, Р. Лайєлл зазначав, що це одна з найцікавіших пам'яток для тих іноземців, які не шукають старовини. Мандрівник таким чином описав побачене: «Фортеця розташована на красивому пагорбі на західному березі Дніпра й оточена ровами, валами й численними бастіонами, збереженими у чудовому стані...» (Lyall R., 1825. P. 104). З його точки зору, найбільшої уваги заслуговував Арсенал. Його було описано так: «Побудована з білуватої цегли, споруда має квадратну форму й заввишки у два височенні поверхи з прекрасними арокними вікнами. У центрі кожного фасаду — величні й прекрасні ворота. Обійти цю будівлю ззовні можна було за пів версти. Інтер'єр нижнього поверху представляє собою чудове видовище. Приміщення з височенною стелею, розділене стовпами на три частини, в кожній з яких розташовані гармати, міномети, гаубиці, фургони з боеприпасами, кінська упряж,

мотузки, міхи⁵ тощо; ...На верхньому поверсі ми побачили 44 000 одиниць зброї...» (Lyall R., 1825. P. 105–106).

Утім, захоплення мандрівника зникло, коли він відвідав військовий заклад для хлопців-сиріт, який розташовувався поряд. Тут вдавана імперська велич змінилася суворою реальністю. Роберт Лайєлл звернув увагу, що усі 1800 кадетів мали вбогий і хворобливий вигляд. Як він дізнався, 302 з них були пацієнтами військового шпиталю. Такий стан речей пояснював опис закладу, який мандрівник залишив у своїх тревелогах: «Вологі дерев'яні помости замість ліжок, вогкі стіни, бруд й відстуність належної їжі свідчили про те, що заклад, який офіцер назвав "закладом високого рангу", був у жалюгідному стані» (Lyall R., 1825. P. 106).

Арсенал під час своєї подорожі до Києва відвідала й М. Холдернесс. Своє враження вона висловила таким чином: «...ми вирушили у супроводі полковника для огляду арсеналу, який розташовується у дивовижних будівлях, які споруджені у формі квадрату. У ньому зберігається сімсот стволів різних артилерійських систем, які знаходяться у бойовому стані. Довжина однієї із зал, де великі гармати знаходяться на зберіганні, сягає двохсот ярдів (182,88 м). Ця зала формує одну із сторін цього квадрату, а інші будівлі, які входять до нього, сягають у довжину 200 або 150 ярдів (137,16 м.). Будівлі споруджено із нештукатуреної цегли і виглядають дуже добре...» (Holderness M., 1823. P. 67–68).

Об'єктом для ознайомлення часом ставали й такі екзотичні, як для туристів, установи, як-то в'язниці й лікарні. Зокрема, Р. Пінкертон писав: «Начальник поліції супроводжував мене до в'язниці; квадратної одноповерхової цегляної будівлі, яка мала сім кімнат і двір, оточений міцними високими стінами. У дворі розміщувалися кухня, ванна, маленька лікарня, яка була переповнена хворими, комора, криниця й суд». Після її огляду мандрівник звернув увагу на неналежне, з точки зору європейця, утримання в'язнів, зокрема переповненість камер, а також фізичний стан тих, кого було загратовано («вони виглядали брудними, обдертими, виснаженими і жалюгідними»).

Протилежне враження справила на нього міська лікарня: «Повітря було добрим, стіни і підлога чисті: весь заклад здавався доглянутим, гарно упорядкованим і виглядав респектабельно» (Pinkerton R., 1833. P. 214).

Окрім краєвидів, планів забудови й архітектурних пам'яток, увагу подорожуючих часом

⁵ Міх — пристрій для контрольованого нагнітання повітря, який використовується у ковальстві, виробництві скляних виробів, а також у конструкції деяких музичних інструментів.

привертав етнічний склад населення міст. Зокрема, Р. Лайєлл зазначав, що у Києві «дуже багато євреїв, небагато поляків і певна кількість малоросіян, але основною масою його мешканців є справжні росіяни» (Lyall R., 1825. P. 113). Він зауважував, що Київ є «більше польським, аніж російським містом», оскільки місцева польська еліта користувалася особливими привілеями (зокрема, щодо судочинства). Значною мірою тревелоги англійців рясніли надзвичайно позитивними характеристиками українців. Джозеф Маршалл писав: «Сучасне українське покоління — це моральний й добре вихований цивілізований народ...» Власне тому мандрівник визначає, що під час подорожі він відчував себе у повній безпеці, власне так, якби він подорожував у будь-якому графстві Англії (Брицький П.П., Бочан П.О., 2011. С. 235).

У свою чергу Р. Пінкертон назвав Одесу «Притулком націй», вважаючи її склад населення абсолютно унікальним. Він зазначав, що це місто емігрантів, які прибули сюди майже з усіх країн. Тут жили росіяни, французи, італійці, греки, вірмени, євреї, німці, поляки, турки, татари, американці. Англійці та інші народи. Усі вони охоче займалися своїми комерційними справами й користувалися багатьма привілеями (Pinkerton R., 1833. P. 135). Етнічний склад населення міста мав і зовнішні прояви. Їх Р. Пінкертон фіксував, відвідуючи міський сад, розбитий у англійському стилі. Мандрівник писав: «Це найкраще місце, щоб побачити унікальне й цікаве розмаїття азійського й європейського обличчя й моди; але переважає європейський костюм» (Pinkerton R., 1833. P. 135).

Окрім великих міст, багатонаціональність була характерна й для провінційних містечок. Описуючи Ніжин, Р. Пінкертон звернув увагу, що його населення складається з греків, вірмен, козаків⁶ і росіян (Pinkerton R., 1833. P. 258). Особливе захоплення викликала родина грецького купця Зосима, яка вирізнялася не лише розкішшю у побуті, але й меценатською діяльністю, спрямованою на становлення і розвиток національної освіти (Pinkerton R., 1833. P. 359). Проте, звертаючи увагу на поліетнічність українських міст, англійці не надавали їй суттєвого значення. Скоріш за все мова йшла про взаємодію і вплив на міське середовище різних народів і їхніх культур.

Частиною міського простору, яка привертала увагу майже усіх мандрівників, були ярмарки. Особливо цікавими для них були Київські контракти. Зокрема, М. Холдернесс не застала торги, бо залишила місто за два тижні до їх початку. Проте вона, спираючись на розповіді місцевих жителів, зазначала, що ярмарок відбувався упродовж

⁶ Під терміном «козаки» мандрівник має на увазі українців, нащадків козацьких родів.

трьох тижнів. Її вразило, що його відвідували як пересічні жителі, так і знать, і людей збиралося настільки багато, що не можна було знайти житло (Holderness M., 1823. P. 60).

Якщо Контрактовий ярмарок приваблював розмахом, то одеські базари, які розташовувалися у східному і західному передмістях, — своїм колоритом і цінами. Відвідуючи їх, М. Холдернесс звернула увагу на ціни на фрукти, якими були насичені торгові ряди. Мандрівниця зазначала: «...після збирання вишень їх продають по 6 рублів за пуд ваги, а вишня сортом гірше — три рублі за пуд... За шістьдесят копійок продають десять персиків. Виноград коштує від дванадцяти до тринадцяти копійок за фунт, що дуже дорого... Яблука інколи розміром у двадцять два дюйми в окружності. Ті з них, що привезені з Криму, відрізняються особливо солодким смаком, який раніше мені не доводилося куштувати. Вони подібні до тих наших яблук, які ми називаємо Рібстон пепин, проте з ароматом ананасу...» (Holderness M., 1823. P. 79).

Не залишилася поза увагою мандрівників і місцева мода. За свідченнями англійців, жителі українських міст, особливо великих, стежили за світовими тенденціями і одягалися не гірше за європейців. Мері Холдернесс, перебуваючи у Києві, писала: «Тутешні магазини чудові, і багато речей у них можна придбати за більш низькою ціною, ніж у будь-якій іншій частині країни, через яку ми проїхали... Тутешні дами одягнуті у чудові турецькі шалі, без яких жодна жінка не може почуватися у товаристві добре одягнутою; вони дають від п'ятисот до двох тисяч рублів за них... Дами одягнені екстравагантно і дорого, майже так само, як у Петербурзі або Москві. Мені розповіли, що цей одяг зшитий у французькому стилі, елегантно й з неабияким смаком» (Holderness M., 1823. P. 60–61). Гарний смак киян щодо одягу відзначав і Р. Лайелл: «Більшість людей, яких ми зустріли, були схожі на частину будь-якого найбільш вишуканого європейського товариства.

Але треба зауважити, що ми бачили лише так званий "цвіт"» (Lyll R., 1825. P. 88–89).

Отже, Російська імперія могла запропонувати англійському мандрівникові показову розкіш обох столиць, огляд античних пам'яток і екзотику східної культури на анексованих нею землях Кримського півострова, національний колорит українських сіл і сакральні релігійні об'єкти міст Наддніпрянщини. Найбільше приваблювали мандрівників Київ і Одеса, у той час як провінційні міста зазвичай залишалися поза увагою. Англійці акцентують увагу на кількох аспектах, пов'язаних з міським простором, а саме: загальних описах ландшафтів, особливостях забудови, архітектурних пам'яток переважно релігійного значення. Привертають увагу й певні проблеми, які були типовими для українських міст, зокрема занедбаність вулиць і житлового фонду, низький рівень сервісу тощо. Важливою складовою свідчень мандрівників є аналіз православної сакральності окремих українських міст, особливо Києва. Це привертало увагу протестантів, які вважали певні прояви православ'я, зокрема прощу, заботонами місцевого населення. Разом з тим вони розглядали церковну організацію як інструмент ментального поневолення й збагачення. Побіжно англійці приділяли увагу поліетнічності українських міст. Проте це питання їх цікавило лише у частині взаємодії та взаємовпливів різних культур. Англійські мандрівники, описуючи українські землі в цілому і міста зокрема, не обмежувалися лише фіксацією побаченого і почутого. Вони використовували географічні, історичні, етнографічні, статистичні відомості про відвідані регіони, які запозичували із досліджень, здійснених попередниками, або статистичних чи адміністративних звітів, наданих їм російськими чиновниками. Особливістю тревелогів є суб'єктивний характер описів, відсутність чіткої структури й нерівномірність щодо викладу матеріалу. Проте часом вони містять відомості, які складно або неможливо відтворити за іншими джерелами.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Брицький П.П., Бочан П.О. Німці, французи і англійці про Україну та український народ у XVII–XIX століттях. Чернівці: Технодрук, 2011. 308 с.
- Дереমেдеведь Е.Н. Крымская Ривьера: авантюрные приключения англичанок в Тавриде. Симферополь: Сонат, 2008. 208 с.
- Деремедеведь Е.Н. Крым глазами английского путешественника Р. Лайелла. *Культура народов Причерноморья*. 2002. № 43. С. 163–169.
- Ковальов Є. Київ в описах подорожей мандрівників з Великої Британії та США першої половини XIX ст. *Київ у соціокультурному просторі XIX–XXI століть: національний та європейський контекст: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., 13 квітня 2011 р.* Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2011. С. 57–62.
- Крейвен Э. Путешествие в Крым и Константинополь в 1786 году милади Кравен. Перевод с фр. [Д. Рунич]. Москва: Унив. тип., у Ридигера и Клаудия, 1795. 524 с.

- Непомнящий А.А. Мандрівництво по Криму у першій третині XIX ст. та його роль у розвитку краєзнавства та туризму. *Туристично-краєзнавчі дослідження / Ін-т туризму ФПУ. Київ, 1998. Вип. 1: Матер. III Всеукр. наук.-практ. конф. «Туризм в Україні: економіка та культура».* Ч. 2. С. 138–144.
- James J. T. *Journal of a Tour in Germany, Sweden, Russia, Poland; during the years 1813 and 1814 in two volumes.* London: John Murray, 1817. Vol 2. 435 p.
- Lyall R. *Travels in Russia, the Krimea, the Caucasus and Georgia.* London: T. Cadell, 1825. Vol. 1. 566 p.
- Macmichael, W. *Journey from Moscow to Constantinople.* London: John Murray, 1819. 272 c.
- Marshall, J. *Travels through Holland, Flanders, Germany, Denmark, Sweden, Lapland, Russia, the Ukraine, and Poland, in the years 1768, 1769 and 1770: In which is particularly minuted, the present state of those countries, respecting their agriculture, population, manufactures, commerce, the arts, and useful undertakings.* London: Printed for J. Almon, 1772. Vol. 3. 352 p.
- Morton, E. *Travels in Russia, and a Residence at St. Petersburg and Odessa, in the years 1827–1829.* London: Longman, Rees, Orme, Brown, and Green, 1830. 486 p.
- Pinkerton R. *Russia, or Miscellaneous Observations on the Past and Present State of the Country and Its Inhabitants.* London: Seeley & Sons, 1833. 486 p.
- Spencer E. *Travels in the Western Caucasus: Including a Tour Through Imeritia, Mingrelia, Turkey, Moldavia, Galicia, Silesia, and Moravia, in 1836.* London: Henry Colburn, 1838. Vol. 1. 358 c.
- Holderness M. *New Russia. Journey from Riga to the Crimea, by way of Kiev.* London: printed for Sherwood, Jones and Co. 1823. 316 p.

REFERENCES

- Brytskyi, P. P., & Bochan, P. O. (2011). *Nimtsi, frantsuzy i anhliitsi pro Ukrainu ta ukrainskyi narod u XVII–XIX stolittiakh.* Chernivtsi: Tekhnodruk [in Ukrainian].
- Deremedved, E. N. (2008). *Krymskaia Rivera: avantiurnnye prikliucheniia anglichanok v Tavride.* Simferopol: Sonat [in Russian].
- Deremedved, E. N. (2002). Krym glazami angliiskogo puteshestvennika R. Lyall. *Kultura narodov Prichernomoria*, 43, 163–169 [in Russian].
- Kovalov, Ye. (2011). Kyiv v opysakh podorozhei mandrivnykiv z Velykoi Brytanii i SShA pershoi polovyny XIX st. *Kyiv u sotsiokulturnomu prostori XIX–XXI stolit: natsionalnyi ta yevropeyskyi kontekst: mater. Vseukr. nauk.-prakt. konf., 13 kvitnia 2011 r.* Kyiv: Borys Grinchenko Kyiv University, 57–62 [in Ukrainian].
- James, J. T. (1817). *Journal of a Tour in Germany, Sweden, Russia, Poland; during the years 1813 and 1814 in two volumes.* (Vol 2), London: John Murray [in English].
- Kreiven, E. (1795). *Puteshestvie v Krym i Kosnstantinopol v 1786 godu Miladi Kraven, Pervod s frantsuzskogo [D. Runicha].* Moscow [in Russian].
- Lyall, R. (1825). *Travels in Russia, the Krimea, the Caucasus and Georgia,* (Vol. 1), London: T. Cadell [in English].
- Macmichael, W. (1819). *Journey from Moscow to Constantinople.* London: John Murray [in English].
- Marshall, J. (1772). *Travels through Holland, Flanders, Germany, Denmark, Sweden, Lapland, Russia, The Ukraine, and Poland, in the Years 1768, 1769 and 1770: In which is Particularly Minuted, the Present State of Those Countries, Respecting Their Agriculture, Population, Manufactures, Commerce, the Arts, and Useful Undertakings,* (Vol. 3), London: Printed for J. Almon [in English].
- Morton, E. (1830). *Travels in Russia , and a Residence at St. Petersburg and Odessa, in the years 1827–1829.* London: Longman, Rees, Orme, Brown, and Green [in English].
- Nepomniashchy, A. A. (1998). Mandrivnytstvo po Krymu u pershii tretyni XIX st. ta yoho rol u rozvytku kraieznavstva ta turyzmu. In *Turystychno-kraieznavchi doslidzhennia In-t turyzmu FPU, Vyp. 1, Ch. 2,* 138–144 [in Ukrainian].
- Pinkerton, R. (1833). *Russia, or Miscellaneous Observations on the Past and Present State of the Country and Its Inhabitants.* London: Seeley & Sons [in English].
- Spencer, E. (1838). *Travels in the Western Caucasus: Including a Tour through Imeritia, Mingrelia, Turkey, Moldavia, Galicia, Silesia, and Moravia, in 1836.* (Vol. 1), London: Henry Colburn [in English].
- Holderness, M. (1823). *New Russia. Journey from Riga to the Crimea, by Way of Kiev.* London, printed for Sherwood, Jones and Co [in English].

Дата надходження статті до редакції: 17.01.2023 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)